

elle heraldiske figurer og deres anvendelse i nordisk heraldik (Besant, Rose, Gera oma.), har bibliografien flittigt øst heraf, og da enhver benytter af dette storværk ved, hvor vanskeligt det kan være at finde frem til det ønskede opslagsord (at løver i Kulturhistorisk Leksikon skal findes under Lejonhuvud og Lejonansikte, vænner man sig til, men at Dannebrog skal findes under *Baner*, er næppe så ligetil), er den systematiske bibliografi også her en stor hjælp.

I hovedsagen er dens systematik hentet fra Henry Bruun, dvs. Eriksen og Krarup, men dog udpræget »brugervenlig«, idet f. x. et afsnit om kommunevåben er ordnet alfabetisk. Der er naturligvis ikke gjort forsøg på at skelne mellem »god og dårlig« heraldik, endsige give en snæver definition (men naturligvis er der afsnit om disse emner); sigillografi er i betydeligt omfang tilgodeset ligesom flag, nationalsymbolik, ja sågar emblematik ikke er overset, og endog huskilte og tiggertegn har fundet nåde for udgiverens øjne, der ej heller glemmer nutidens automobilheraldik.

Sluttelig bringes afsnit om heraldikens jura (våbenret m. m.) samt litteratur om litteraturen, oversigter over heraldiske kongresser, samt et lille personalhistorisk afsnit, hvilket leder anmelderen ind på tanken om det ønskelige i at få en fortsættelse a la »Heraldikkens historie i Danmark«. Blandt de ikke få spørgsmål, som rejser sig ved en gennemlæsning af denne håndbog, er identifikationen af den flittige pen, der ca. 1918–21 i det forlængst afdøde Aftenposten uge efter uge gennemgik de danske by- og herredsvåben (bibliografiens nr. 1261 og nr. 1269). Thi selvom man naturligvis ikke kan forlange, at værkets forfattere skal påtage sig at afsløre enhver anonym dagbladsskribent, turde alene omfanget af dette forfatterskab kræve en undersøgelse.

Tyndest virker det topografiske afsnit, idet som ovennævnt våben i kirker m. m. skal findes i den lokalhistoriske litteratur; men naturligvis har de ofte diskuterende våbenfriser i f. ex. Sorø og Ringsted kirker fået egne rubrikker.

Intet arbejde er fuldkomment, men dette værks kvalitet turde fremgå af, at anmelderens fejlfinden hidtil indskrænker sig til nr. 2030 (der indleder det kronologiske afsnit *Domme*, hvis ældre del i alt væsentligt er udarbejdet på grundlag af en gennemgang af Kolderup-Rosenvinge), som er et citat fra Erik Arups Danmarkshistorie og ikke anfører dennes kilde, Kinchs Ribe Bys Historie (I s. 285), hvor dokumentet gengives.

Troels Dahlerup

Farvel til Hanserezesse

HANSEREZESSE IV ABTEILUNG (VON 1531 BIS 1560) 2. BAND: 1535 JULI BIS 1537. Hrsg. v. *Hansischen Geschichtsverein*. Bearb. v. Klaus Friedland und Gottfried Wentz (†). Böhlau Verlag Köln Wien 1970 XII, 640 S.

Efter 29 år fik vi påny et bind »Hanserezesse«, og – lad det med det samme være sagt – et bind, der på smukkeste måde føjer sig ind og står mål med den

imponerende bindrækkes høje udgivelseskvalitet. Man aner, hvilken kraftpræstation, tysk hanseatisk forskning har måttet investere, før dette bind kunne se dagens lys. Det hanseatiske kildemateriales spredning og delvise tilintetgørelse under 2. verdenskrig må have rejst yderst alvorlige vanskeligheder for fortsættelse af denne kildeudgivelse. Beklageligt nok må dette bind også betragtes som den sidste kraftanstrengelse. Dr. Gottfried Wentz' storslåede plan at føre Hanserezesses IV. Abt. frem til Odensetraktaten 1560 må opgives. Med dette bind kommer Wullenwevers epoke næsten symbolsk til at sætte et afgørende punktum i hanseatisk historie. Det er dog ikke blot rent praktiske udgivelsesvanskeligheder, der stiller sig hindrende i vejen for en fortsættelse, men vel nok så meget overvejelser af saglig art, der har dikteret denne beslutning. Brydningen mellem nationalstat og byøkonomi og den forskydning i balancen, der netop i disse årtier af 16. århundrede tyngede vægtskålen ned for fyrstestaten, har meget naturligt præget den sammenhæng, i hvilken det politiske kildemateriale er blevet opbevaret og kan forventes benyttet. Det skønnes derfor mindre rimeligt fortsat (efter 1537) at basere kildeudgivelser, som det hidtil er sket, på de hanseatiske rezesser og gruppere fyrstedokumenterne i referat eller uddrag som ledsagende og supplerende materiale hertil. Denne erkendelse må man give udgiverne ret i, og konklusionen må naturligvis blive, at udgivelsen af denne tidsperiodes hanseatisk kildemateriale må finde en anden form.

Som det måtte være at vente, spores disse problemer allerede i nærværende bind. De internt hanseatiske spørgsmål som f. eks. kontorernes stilling træder i baggrunden for de altdominerende forhandlinger omkring den lybsk-danske strid og forsøgene på at få den bilagt. De tungtvejende politiske momenter i disse forhandlinger ligger klart uden for det normale hanseatiske virkefelt: den kejserlige politiks interesser i at kandidere til den dansk-norske trone for at skabe modvægt mod det protestantiske Nordtyskland; det schmalkaldiske forbunds intense bestræbelser på at få en ende på striden mellem det protestantiske Lybæk og den protestantiske hertug Christian; og bag om disse indre magtpolitiske modsætningsforhold i det tyske kejserrige toner de europæiske nationalstaters fyrstepolitik frem i modsætningsforholdet mellem Valois og Habsburg og den engelske konges holdning til disse magter. Det er i sidste instans Brüsselhoffets afhængighed af Wien, det er prioriteringen inden for den kejserlige politik, der bliver bestemmende for, om byerne København og Malmø vil få undsætning i tide. Dette træder helt klart frem efter den lybsk-hanseatiske flådes skinmanøvre i nov. 1535. Men skal Wullenwevers lybske politik reddes i land ved et knæfald for Brüsselregeringen, har hans politik lidt totalt forlis. For længst muligt at undgå Brüssel sendes følere ud i sommermånederne 1535 til England bl. a. ved Markus Meyer og via hertugen af Geldern til Frankrig ved Everhard Ouelacker. Disse helt fyrstepolitiske linier i det storpolitiske spil kommer mindre klart frem i denne kildeudgave, hvilket netop må betragtes som følger af ovenanførte vanskeligheder. Den engelske eller franske konges eventuelle engagement i danske anliggender må naturligt forudsætte sikkert kendskab til det reelle styrkeforhold mellem de stridende parter, og her bliver nederlagene

på Øxnebjerg og i Svendborgsund et handicap for de lybsk-allieredes politiske alliancemuligheder. Navnlig for den franske konge måtte en alliance med den til det schmalkaldiske forbund nært tilknyttede protestantiske danske fyrstekandidat forekomme mindst lige så tiltrækkende. Særlig for dansk forskning føles det som en mangel, at Frans I's alliancefølger ved den danskfødte adelsmand Jørgen Lykke til Christian III i eftersommeren 1535 er udeladt. Dette tilbud afbødede stærkt truslen fra Ouelackers styrker i Nordtyskland, og det gjorde Christian mindre afhængig af Gustav Vasa.

En stor del af det relevante kildemateriale til forståelsen af disse spørgsmål foreligger allerede trykt. Til danske forskeres kundskab vil vel især Paludan Müllers »Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid«, Laursens: Danmark-Norges Traktater I og Waitz: Jürgen Wullenwever have bidraget. Men fra Härke: Niederländische Akten u. Urkunden og fra Inventare Hansischer Archive, især Höhlbaum: Kölner Inventar vil også en del kunne hentes. Dette rejser naturligvis et udgiverproblem. I stedet for genudgivelse har man i højere grad anvendt registformen og henvist til tidligere trykkested. Det er for så vidt kun en fortsættelse af tidligere praksis i »Hanserezesse« hvad angår alle supplerende akter og kommenterende dokumenter. Det nye er, at praksis i dette bind er trængt ind i selve rezesserne. Især væsentlige dele af den kæmpestore reze nr. 86, som Waitz i sin tid ville have offentliggjort i et selvstændigt bind, er her gengivet i udvalg under henvisning til tidligere uddrag heraf. Om det er en lykkelig løsning, kan naturligvis diskuteres; men man må sikkert acceptere, at det under de givne vilkår var den eneste praktisk gennemførlige. Denne, den største af alle overleverede hanserezesser fra hansedagen juli-aug. 1535 i Lüneburg og Lybæk, som selv i sin forkortede form fylder 113 sider, indtager uden sammenligning den mest centrale plads blandt dette binds akter. Selvom meget naturligvis må være kendt i forvejen, kommer nye interessante aspekter dog frem. Særlig interessant både for det realpolitiske forløb, men også set fra mere principielt synspunkt er den centrale rolle, som Braunschweigs syndikus dr. Levin von Emden har spillet, både med henblik på at holde Hamborg-Lüneburgs aktion i Oldesloe på det formidlende plan og ved at bane vejen for hertug Ernst af Braunschweig-Lüneburg som forhandlingsleder i stedet for hertug Heinrich af Mecklenburg. Dette gav straks fra starten forhandlingerne den drejning bort fra Brüssel over imod det schmalkaldiske forbund, der kunne gøre dem tillokkende for Christian III. Hamborgs voksende politiske anseelse, efter at byen havde formidlet den dansk-nederlandske stilstand og den lybsk-nederlandske fredsoverenskomst, stilles overfor det lybske nederlag i de lybsk-svenske forhandlinger, som byen forgæves søgte at koble sammen med et lybsk formidlet forlig mellem Christian III og Wismar/Rostock.

Som i de tidligere bind af »Hanserezesse« er her anvendt et uhyre omfattende kildemateriale valgt ud med meget stor omhu og sagkundskab fra danske såvel som fra andre nordeuropæiske arkiv- og håndskriftsamlinger. Her skal kun yderligere peges på et interessant tryk, som findes på Det Kongelige Bibliotek i København i en nedertysk og en højtysk udg. trykt hos bogtrykker Ludwig Dietz

i Rostock. Den højtyske tekst findes gengivet af Chr. Bruun i *Danske Samlinger* I 1865/66 s. 369–383. Skriftet har tidligere været tillagt borgerne i Malmø (E. Arup: *Danmarkshistorie* II 1932 s. 417f), men er nu identificeret som propagandaskrift forfattet af det indesluttede parti i København og Malmø og dateret 24. nov. 1535, altså umiddelbart efter det mislykkede lybsk-hanseatiske flådebesøg i sundet, med formål at agitere for tilslutning i Tyskland og Nederlandene til det nu helt isolerede parti (*Erhvervshistorisk årbog* VII 1955 s. 33 f.).

Foruden det sædvanlige person- og stednavneregister og personfortegnelsen efter stænder er i dette bind tilføjet et meget ofte savnet sagregister og en kronologisk ordnet konkordans. Registreringen er holdt ganske bogstaveligt suppleret med krydshenvisninger. Der er f. eks. supplerende henvisning fra Heinrich VIII til: »England: König«, hvor personen er nævnt, men uden navn. Dette er holdt så konsekvent, at der også kan være dele af sagregistreringen flyttet over i stednavneregistret. Et emne som klæde er placeret efter Tuch eller Laken i sagregistret; men de enkelte arter er placeret under deres geografiske betegnelse i stednavneregistret: England, Laken.

Et imponerende arbejde er fuldført med et såre tilfredsstillende resultat til stor nytte for forskningen af Grevefejdens epoke, og det bør derfor hilses med glæde ikke mindst fra dansk historisk forskning.

Poul Enemark

Dagliglivets Danmark

AXEL STEENSBERG (red.): *DAGLIGLIV I DANMARK i det syttende og attende århundrede. 1620–1720. Kbh. 1969. 762 sider. 7 farvebilleder og talrige sort-hvide. 139,95 kr., indb. 164,25 kr. og 185,65 kr.; do. 1720–1790. Kbh. 1971. 694 sider. 7 farvebilleder og talrige sort-hvide. 162,70 kr., indb. 192,05 kr. og 217,35 kr. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck.*

Med de to foreliggende bind er beskrivelsen af dagligliv i Danmark gennemført efter planen, og man må ønske forfattere, redaktør og forlag til lykke med et smukt og værdifuldt værk, der fører beskrivelsen igennem for de sidste godt 300 år af vor historie. Det må være en tilfredsstillelse for initiativtageren og ankermanden for det samlede værk, Axel Steensberg, at se rækken komplet.

I indledningen til det sidst udkomne bind fremsætter han en programerklæring, der siger noget afgørende om værkets linie og vel også nok må opfattes som et slags svar på indvendinger, der er fremkommet ved omtalen af tidligere bind. Overvejelserne går på, hvad der af det skildrede kan siges at være typisk, hvad norm og hvad undtagelse. »Også forfatterne af dette bind har gentagne gange stillet sig selv dette spørgsmål. Men for os har det ikke været afgørende, om vi nåede til en fuldtud underbygget statistisk vurdering af den tilgængelige overlevering, skønt vi bygger på den historiske forsknings almindelige